

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

अनुगांधी युगना कविओ पर रवीन्द्रनाथनो प्रभाव

डॉ. जिग्नेश उपाध्याय

अेसो. प्रोफ़ेसर अेन्ड हेड, डिपार्टमेन्ट ओफ़ गुजराती,

धर्मेन्द्रसिंहज्ज आर्ट्स कोलेज, राजकोट

ABSTRACT

સાહિત્યનો સંસ્કૃતિ સાથેનો સંબંધ પ્રગાઢ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય વાસ્તવમાં ભારતીય સાહિત્યનો એક છે. આગવો આર્વિભાવ છે. ભારતીય સાહિત્યનો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જેવો ગાઢ સંબંધ છે તેવો ગુજરાતી સાહિત્યનો પણ છે. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર દષ્ટિપાત કરતાં આ સંબંધનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે.

ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો મહત્વનો કાલખંડ છે. આ બંને યુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સત્ત્વવંતું છે. સંસ્કૃતિ વિવશ સંદર્ભે આ બંને યુગોનો વિચાર કરીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગ પુરુષોના પ્રભાવનો વિચાર કરવો પડે. સમય સંદર્ભે વિચારીએ તો સન – અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો. ગજાના ગાંધીયુગ અને અનુગાંધી યુગના ગુજરાતી રવીન્દ્રપ્રભાવ પૂરતો સીમિત રાખ્યો છે.

લગભગ સમકાલીન કહી શકાય એવા ઉપર્યુક્ત ત્રણે મહા પુરુષોમાં કેટલુંક સામ્ય હોવા છતાં વૈષમ્ય પણ વિશેષ હતું. મહર્ષિ અરવિંદનો ઝોક અધ્યાત્મ તરફ વધુ હતો તો ગાંધીજીનો ઝોક સમાજ તરફ અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ તરફ સવિશેષ હતો. આ બંને બાબતો પ્રત્યે પોતાની અભિરુચિ હોવા છતાં મૂળભૂત રીતે કવિ હોવાથી રવીન્દ્રનાથની ચેતના સવિશેષ સૌન્દર્યાભિમુખ હતી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ, અધ્યાત્મ અને દેશપ્રેમ પિતા અને પરિવાર પાસેથી વારસામાં મેળવનાર રવીન્દ્રનાથ મોટા ગજાના કલાકાર હતા. સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્રકલામાં તેમનું પ્રદાન અસાધારણ અને પ્રભાવક પુરવાર થયું છે. તેમના સાહિત્ય સર્જનમાં વૈવિધ્ય અને વૈપુલ્ય છે. અઢી હજાર જેટલાં ગીતો, હજાર જેટલાં કાવ્યો, આઠ નવલકથાઓ, ચાર લઘુનવલો ૮૪ વાર્તાઓ, ૩૯ નાટકો, સંખ્યાબંધ નિબંધો, વિવેચન, પ્રવાસવૃત્ત ,પત્ર ,ડાયરી,મહાકાવ્ય સિવાય મહત્વના બધાં સાહિત્ય સ્વરૂપમાં રવીન્દ્રનાથે નોંધ પાત્ર પ્રદાન કર્યું.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

सन १९३३मां विश्वनुं सर्वोच्च नोबेल पारितोषिक प्राप्त थया पछी रवीन्द्रनाथनी लोकप्रियता अने प्रभाव विस्तरवा लाग्यां. गांधीयुग अने अनुगांधीयुगना संघिकाणना समर्थ कवि कृष्णलाल श्रीधराणी १९३१मां शांतिनिकेतनमां विद्यार्थी तरीके द्वापल थछ १९३३मां त्यांथी स्नातक थयेवा. रवीन्द्रनाथ तथा तेमनी कवितानो तेमना पर व्यापक प्रभाव पडेवो. आ ज मारी अपराध छे राज” अने “पुजारी” जेवां काव्यो पर रवीन्द्रप्रभाव स्पष्ट जोवा मणे छे. तेमनां केटवांक गीतो पर पछा रवीन्द्रनाथनी असर अनुभववाय छे. तेमनो प्रथम काव्यसंग्रह 'कोडियां १९३६मां प्रगट थयेवो.

आ संग्रह दृष्टिपात करनार अस्यासी कविनो गांधीजु तरङ्गथी रवीन्द्रनाथ तरङ्गनो अेक तारवी पड्यो छे.

गुजराती साहित्यमां गांधीयुग संगीत अने पछी जे अनुगांधीयुग आवे छे तेनो दक्षिणामूर्तिमां प्रदीप्त थयेव सर्जनराग शांतिनिकेतनमां रवीन्द्रनाथना सांनिध्ये संकारी हती. प्रह्लादना जवण अने कवन पर रवीन्द्रनाथनी गाढ असर पडी हती. बारीबहार'नी प्रेम अने प्रकृतिकविता पर, तेना अंतरंग अने बहिरंग – उलय पर रवीन्द्रप्रभाव अनुभववाय छे. 'बारीबहार'नां गीतो साथे आ संग्रहनुं अनुसंधान छे, पछा आ संग्रहनी गीतोनी पास विशेषता तो भृगुराय अंजारियाअे कही छे ते 'कविनी नसेनसमां उलराती निसर्ग सौन्दर्यनी अनड्द अनुभूति.'” ('सरवाणी', बी.आ. १९५७, प्रस्तावना, पृ. ८)

'बारी बहार' काव्यमां कविने प्रकृतिनां तत्वो 'आव, आव' कही बोलावे छे. 'सरवाणी'ना 'साद करे छे' गीतमां पछा प्रकृतिनां क्यां क्यां तत्वो तेने साद करे छे तेनी वात कविअे करी छे. जाडवां केरी डाण, दुंगरमाण, तणाव, डाण, नदीओनी लेपड, भेतरोनी हार तथा जंगलनी केडीओ तो तेमने साद करे छे ज, साथेसाथे :

आस अने त्यां दूर जमीने, कोषा छुपायुं त्यां ?

रोज ईशारे अे य बोलावे: आव, अल्या अडीयां

(प.३४)

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

અહીં જોવા મળે છે એવી અગમ્ય રહસ્યમયતા પ્રહલાદની પ્રકૃતિકવિતામાં રવીન્દ્રનાથની અસર નીચે અવારનવાર દેખાય છે. મારે કંઈના થવું રે ।। પ્રશ્નોના કવિ મિજાજને પ્રગટ કરતી કૃતિ છે. જો કે ગમે પણ, કવિએ બીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાં સ્વીકાર્યું છે. તેમ રવીન્દ્રનાથની નસર નીચે જ રચાઈ છે. કવિને ધામંડિત પંડિત થવાની ઇચ્છા નથી. તેમને તો મારગે જાતાં ગાતા મળે તો સાંભળીને ગાવાની ઇચ્છા છે. આવી બીજી રચના છે. ભૂલજા દાદા. પોતાનું નામ ભૂલજા દાદા છે એમ કહી કવિ કહે છે કે લોકો મનની પીઠે ભારના થોકચોક લાદે છે. હું તો કહું છું કે એ ભૂલી ઓ. ભારની ગાંસડી ખોલી દઈ ભાર ફગાવી ઝરણાની જેમ દોડી જાઓ. છેલ્લી કડીમાં કવિ આ વાત

સુખનો બોજો થાય ના જોજે,

દુઃખનો પોટલાભાર ના વહેજે,

જે મળે તે એક હાથે લઈ

બીજે હાથ ફગાવતો જા. (સરવાણીલ્લપ્.પર)

માત્ર દુઃખનો જ નહીં સુખનો પણ બોજો હોય છે. એ બોજાને જે હડસેલી શકે તે જ કવિ થઈ શકે. આ રચનાનો ભાવ મૂળે તો રવીન્દ્રનાથનો છે, પણ પ્રહલાદે તે આત્મસાત કર્યા છે. પ્રથમ રચનામાં કવિ કહે છે :

જવું પંખી કેરી વાંસે

લેટી પડવું વા થાસે,

ને તેજ-છાંયના જળમાં જઈને રોજ મારે નહાવું,

કરી વાત એમ સહુ સાથે હસીને સહુને દોસ્ત બનાવું.

મારે કાંઈ ન થાવું રે :

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

મારે કેવળ ફરતા ફરવું, જોવું, બધેય જાવું રે.(પૃ. ૩૬)

જોઈ શકાશે કે ગાંધીયુગની ગુજરાતી કવિતામાં કવિના શિરે જે ભાર હતો તેમાંથી અનુગાંધીયુગનો કવિ મુક્ત થઈ જાય છે. આ ભાવ આ યુગના પ્રમુખ કવિઓ રાજેન્દ્ર અને નિરંજનની કવિતામાં ('નિરુદ્દેશ' તથા 'હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું' માં) વધારે કલાત્મક રૂપ ધારણ કરીને પડઘાય છે.

'સરવાણી'માં પ્રભુપ્રેમનાં, પ્રભુને પામવાનો તલસાટ વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો મળે છે. 'વાંસળી'માં નવલખ તારા જૈનાં છિદ્ર છે અને જેને સુરગંગાને તીર કોઈ વગાડે છે તેવી વાંસળીનું વૈશ્વિક કલ્પન કવિએ ખડું કર્યું છે. ઉત્તમ સંગીતકાવ્ય 'ખોજ'માં આત્માની સનાતન ખોજનું ચિત્ર રવીન્દ્રનાથની અસર હેઠળ કવિએ આલેખ્યું છે.

આજ આ તિમિરે મેઘસૂરે

જાગી, જાવે મન દરે દૂર અધીર ખોજે એ કોર્ના હાર,

કોને તે કારણે આ અભિસાર" (પૃ. ૪૭-૪૮)

ગીતના ભાવ અને પદાવલી ઉભય પરત્વે કવિએ રવીન્દ્રનાથની અસર ઝીલી છે. અનુષ્ટુપમાં લખાયેલ 'દિવંગત ગુરુદેવને' નામક કાવ્યમાં કવિએ તેમના પર વ્યાપ પ્રભાવ પાડનાર રવીન્દ્રનાથને ભાવપૂર્ણ અંજલિ અર્પી છે ગુરુદેવની ભવ્ય જિંદગી પાસે આવેલું મૃત્યુ વામણું બને છે એમ કહી અંતે કવિ કહે છે : આવ્યું તું જિંદગી લેવા, પી ગ્યું અમરત્વ એ !

પ્રહ્લાદે કેટલાક કાવ્યાનુવાદો કર્યા છે. કવિએ 'બારી બહાર'ની બીજી આવૃત્તિના 'નિવેદન'નાં આવાં કાવ્યો ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે, 'સંગ્રહનાં કાવ્યોમાં 'મુક્ત નિર્જર' કવિવર ટાગોરના "નિઝરે સ્વપ્રભંગ' કાવ્યનો ભાવાનુવાદ છે.

પ્રહ્લાદનાં ગીતોમાં તત્સમ, તદ્ભવ તથા દેશ્ય શબ્દોની સાથે સાથે વ્રજ, હિન્દી અને બંગાળી ભાષાના સંખ્યાબંધ શબ્દો છૂટે હાથે પ્રયોજાયા છે. રવીન્દ્રનાથની અસર નીચે બંગાળી શબ્દો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોજાયા છે. 'સરવાણી'ના 'આવ અરુણ ગીતની પ્રથમ પંક્તિ 'આવ મોર મને'માં આવતો 'મોર' શબ્દ બંગાળી છે. તે જ

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

રીતે 'સ્મિત'ની પ્રથમ પંક્તિ 'દી જાણ્યું હોત તે'નો 'જદી' તથા 'શુષ્ક ધરા'નો 'માઝે' શબ્દ પણ બંગાળી છે. રવીન્દ્રનાથની અસરવાળી પ્રાસયોજના 'પરી'માં જોવા મળે છે :

નહિ, નહી સ્વર્ગની અપ્સરી,

નહિ ધરાતલ સુંદરી

મનુ-અંતરે કવિત-સૂરે જનમી તું પરી.

(‘બારી બહાર’ પૃ.૬૪)

આ રીતે જોઈ શકાય છે કે પ્રહ્લાદની કવિતા પર રવીન્દ્રનાથનો પ્રભાવ વ્યાપક રીતે પડ્યો છે. આ પ્રભાવનેઝીલીને, મહદંશે આત્મસાત્ કરીને કવિએ જ્યારે દેશ અને દુનિયામાં ખળભળાટ મચ્યો હતો ત્યારે માનવહૃદયના સમ સનાતન ભાવોનું કૂજન કર્યું. પ્રગટ કે પ્રચ્છન્ન બોધ તારવવાની પળોજણમાં પડયા વિના શુદ્ધ પ્રકૃતિ કવિતાની સરવાણી વહેતી કરી, પરિણામે સૌન્દર્યાભિમુખ કવિતાધારાનો પ્રારંભ થયો જે હરિશ્ચંદ્રથી સમર્પિત થઈ રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગમાં પુષ્ટ થયો જેના ફળ સ્વરૂપે ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં રાજેન્દ્ર નિરંજનયુગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

નિરંજન ભગતે ('કવિલોક' નવે.-ડિસે. ૧૯૭૭ના અંગમાં પ્રગટ) 'મારી પોતાની કવિતા અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા - અંગત દૃષ્ટિએ' લેખમાં પોતાના કવિ તરીકેના પડતરની ભૂમિકા આપી છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે તેમ ૧૯૪૧માં રવીન્દ્રનાથના અવસાન પછી અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ'નું તેમણે વાંચન કર્યું અને તેના અનુકરણ રૂપે ઉત્સાહના અતિરેકમાં અંગ્રેજીમાં સો ગદ્યકાવ્યો લખ્યાં. ત્યારબાદ તેમણે રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો મૂળ બંગાળીમાં વાંચ્યાં. બંગાળી શીખીને એમાં બે કાવ્યો લખ્યાં. એવામાં એમણે ક્યાંક વાંચ્યું કે પરભાષામાં કવિતા ન કરવી. તે પછી ગુજરાતીમાં કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું.

૧૯૪૯માં પ્રગટ થયેલા 'છંદોલય'માં ૫૧ રચનાઓ મળે છે. સંગ્રહમાં બે કાવ્યસ્વરૂપોનું આધિક્ય છે : સોનેટ અને ગીતનું. સંગ્રહમાં ૧૧ સોનેટો છે અને ૧૧ ગીતો, 'છંદોલય' પછી એક વર્ષમાં જ સ્વતંત્ર ગીતસંગ્રહ

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

‘કિન્નરી’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગીતો પર, ખાસ કરીને ગીતના બહિરંગ પર રવીન્દ્રનાથનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો ઉપરાંત અંગ્રેજી સોંગ્સ, લોકઢાળ વગેરેનો પણ તેમનાં ગીતોના બંધારણ પર પ્રભાવ વરતાય છે. છંદોબદ્ધ યાલ હળવી લાગે છે. ‘અષાઢ આયો’, ‘નૃત્યકાલી’, ‘સાંજની વેળાનો વાગે સૂર’, ‘મૂંગી મૂરતી’ જેવાં ગીતો સ્મરણમાં હંમેશા ગુંજયા કરે એવાં બની શક્યાં છે.

રવીન્દ્રનાથની કેટલીક રચનાઓ સાથે નિરંજનની રચનાઓનું સામ્ય જોઈ શકાય છે. એવું એક કાવ્ય છે ‘વિદાય પૃ. ૩૨૩) વેળા’. આપણે જાણીએ છીએ કે જગતમાં વિદાય આપવાના પ્રસંગો આવે છે તેમ વિદાય લેવાના પ્રસંગો પણ આવે છે. પોતાની ‘વિદાય વેળા’ આવી છે એમ માની કવિ પોતાની જાતને (અને એ દ્વારા જગતને) કહે છે કે વિદાયવેળા કોઈ વ્યથા ન હોવી જોઈએ. કવિ વિશ્વાસપૂર્વક કહે છે કે આ જગતમાં બે માનવીનું મળવું એ અનન્ય છે અને એમાં પણ જો આદરસ્નેહ સાંપડે તો –

ના સ્વર્ગ અન્યત્ર, સદાય ત્યાં જડે,

કૃતાર્થ આ જીવન, પર્વ ધન્ય ! (‘છંદોલય બૃહદ્’ પૃ. ૨૭૨)

અને તેથી જ કવિ કહે છે કે, અહીં પૃથ્વી પર જોતાં માણસ ગમી જાય તેને બે ક્ષણ યાહી લેવું! હૃદયમાં જો કોઈ ગીત ગમી જાય તો ગાઇલેવું.

રવીન્દ્રનાથની કેટલીક ઉત્તરકહીન રચનાઓ (ધાનાર સમય હલો વિહંગેર’, ધાભાર વેલા શેખ ક્વાટિયાઓ બલ’ વગેરે)ના ભાવની અનુગંજ અહીં સાંભળી શકાય છે. એ ભાવ સાથે નિરંજને નિકિનિતા સાપી છે. એની પ્રતીતિ આ રચના કરાવી રહે છે.

નિરંજને રવીન્દ્રનાથની અનેક કૃતિઓના બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદો કર્યાં છે, ‘એકોત્તરશતીમાં રવીન્દ્રનાથનાં ૯ કાવ્યો - ‘મેષદૂત’, ‘અભિસાર નવવર્ષા’, ‘આવિર્ભાવ’, ‘પયાસ્થાન’, ‘સૈકાલ’, ‘બિ’, ‘બલાકા’ તથા ‘તપોભંગ’ના ગદ્યાનુવાદ તેમણે કર્યાં છે. આ અનુવાદો શબ્દશઃ કરેલા શુષ્ક અનુવાદો નથી પણ કાવ્યના

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ભાવલયને શક્ય તેટલા વધુ પ્રમાણમાં જાળવીને કરેલા સર્જનાત્મક અનુવાદો છે. સર્જનાત્મક અનુવાદનો ઉત્તમ નમૂનો રવીન્દ્રનાથના પદ્યનાટક 'ચિત્રાંગદો'નો નિરંજને મુક્ત વનવેલીમાં કરેલો પદ્યાનુવાદ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં રવીન્દ્રનાથ વિશે લખાયેલા લેખોમાંથી ચયન કરીને નિરંજન ભગતે શૈલેષ પારેખ અને પ્રફુલ્લ રાવલ સાથે 'રવીન્દ્ર વિવેચન' નામક સંપાદન પણ કર્યું છે. તેમણે રવીન્દ્ર અનુરાગી સાહિત્યકારો સાથે મળીને 'રવીન્દ્ર ભવન' નામક સંસ્થા થોડાં વર્ષો પૂર્વે શરૂ કરી છે. જે અંતર્ગત દર મહિનાના પહેલા બુધવારે રવીન્દ્ર સાહિત્ય વિશે વ્યાખ્યાન, સંગોષ્ઠિ વગેરેનું આયોજન થાય છે. વર્ષમાં એકાદવાર રવીન્દ્રનાથના કોઈ નાટકની પ્રસ્તુતિ પણ ચાલે છે. ૨૦૧૦માં 'ડાકઘર'ની પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. ક્યારેક રવીન્દ્ર સંગીતની પ્રસ્તુતિ થાય છે.

'ઉશનસ્' રાજેન્દ્ર-નિરંજન પછીના અનુગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ છે. સર્જક તરીકેની પોતાની કેફિયતમાં તેમણે કહ્યું છે, 'કોલેજમાં ભણતો ગયો તેમ રવીન્દ્રનાથ, કાલીદાસ અને શેક્સપિયરની સર્વકાલીન મોહિની ઉમેરાતી ગઈ જેમાંથી પછી ક્યારેય છૂટી શકાયું નથી.' ('મૂલ્યાંકનો' પા. 23)

ઉશનસની પ્રારંભિક પ્રકૃતિકવિતાનાં ઋતુવર્ણનો પર વ્યાસ-વાલ્મીકિનો, અલંકરણ-કલ્પન પર કાલિદાસનો અને વ્યાકુલ વૈષ્ણવ પર રવીન્દ્રનાથની 'ગીતાંજલિનો પ્રભાવ વરતાય છે. રવીન્દ્રનાથની કવિતા પ્રત્યેનું અદ્ભુત આકર્ષણ અને 'કાન્તોપમ કાવ્યબાની'ની અભિલાષા એમની કાવ્યબાનીને, પદાવલીને ઉત્તરોત્તર સુધડતાપ્રદાન કરે છે.

પ્રારંભમાં ગાંધીયુગના પ્રભાવ તળે આવેલા ઉશનસ્, બીજી બાજુ રાજેન્દ્ર-નિરંજન-પ્રહલાદના પ્રભાવ તો સમાજ સંપ્રજ્ઞતા કરતાં આત્મસંવેદનની અભિવ્યક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે. એમની કવિતાની દિશા સંવેદનલક્ષી બને છે. સંસ્કૃતના સંસ્કારો અને પ્રો. ઠાકોરની અર્થપ્રધાન કવિતાના યુગવત્ પ્રભાવમાંથી છૂટતાં તેમને થોડો સમય લાગે છે. રવીન્દ્ર-કાન્ત પ્રભાવ એમાંથી છૂટવામાં તેમને મદદ કરે છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

વુઆકુલ વૈશ્ણવ 'ના ગીતોમાં આવતો પ્રેમ સ્ત્રી પુરુષનો નથી પણ જાવ અને પ્રભુનો છે. સંગ્રહમાં કવિની કલ્પકતાની સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે. સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખનાર સન્દરમે તેને ગુજરાતની 'ગીતાંજલિ' તરીકે ઓળખાવે છે. રવીન્દ્રચિત 'ગીતાંજલિ'ની નિરૂપણરીતિની અસર સંગ્રહની રચનાઓ પર વરતાય છે. ઉશનસે સંગ્રહના ૭૧ કાવ્યોને 'ગીતમાલા' તરીકે ઓળખાવ્યાં છે પણ વાસ્તવમાં એ ગીતો નથી, 'ગીતિ' છે. એ છંદથી ભિન્ન એવું માત્રાદ્ધ તાલલયપ્રધાન પદ્યરૂપ છે. તેમની આ ગીતિમાલા નિવેદનાત્મક રીતિમાં યાવે છે. આ ગીતિકાવ્યોમાં કલ્પકતાના સમૃદ્ધિ છે. ઈ. ૧૯૬૮થી લગભગ એક દાયકાની ઉશનસ્ની આંતર-યાત્રા-અંતર્યાત્રાના ગહન-રસિક તત્વાનુભવનાં પુષ્પો એટલે જ આ વૈષ્ણવીતિનાં કાવ્યો-આધ્યાત્મિક પ્રતિ-રીતિ-ગીતિની પુષ્પમાળા. આ રચનાઓમાં કવિની પ્રીતિ ને ગીતિ એકાકારતા સાથે છે. જુઓ બે દૃષ્ટાંત :

તમે દીધું જો દર્દ, દર્દને દીધો અમે અહીં છંદ,

એક અગોચર વાતના વાલમ ! ક્યાં ઊડિયા પડછંદ! (પૃ.૧૮)

સર્વ સમર્પણમાં તવ ચરણે હાંફે હૈયા ભાર,

વ્યાકુળતાએ શબ્દ પારના સજિયા સૌ શણગાર. (પૃ. ૩૫)

આ દાંતોમાં કવિની આંતરપ્રીતિ શબ્દથી શબ્દાતીત સુધી વિસ્તરતી અને વિવિધ ગીતિ-વલયોમાં રૂપાંતરિત થતી વરતાય છે. રવીન્દ્રનાથની જેમ ઉશનની આ ગીતાંજલિમાં પ્રેમ અને પ્રેમનાં વિરહદર્દ કેન્દ્રસ્થાને છે. કવિ અનેક ભાવે અનેક રીતે પરમતત્ત્વને આરાધે છે. આ સંગ્રહની કવિતાનું સત્ત્વબળ આસ્તિકતામાં આ ગીતિમાલામાં, કહો કે ગુજરાતની 'ગીતાંજલિ'માં ભાવચિત્તને પ્રસન્ન કરવાની ક્ષમતા છે.

ઈ. ૧૯૭૬માં 'રૂપના લય' પ્રગટ થાય છે. બે દાયકા બાદ ૧૯૯૬માં 'રૂપ-અરૂપ વચ્ચે' આવે છે. 'રૂપના લય'ના આરંભે કવિએ કહ્યું હતું કે

અમે કોઈ રૂપ ગયાલતા જોઈ :

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ક્યહી ક્યહી એના લય અહીં આ ઊઘડ્યા કોઈ કોઈ.

‘રૂપના લય’માં પણ કવિ ક્વચિત્ અરૂપની ઝલક જોઈ શક્યા હતા. એ સંગ્રહની ‘એજ, એ જ આ રેખા’ રચનામાં કવિ ઉલ્લાસ સાથે બોલી ઊઠે છે :

તડાક દઈને તૃણપત્તીએ દીધી દેખા,

અને આંખ આ આકુલવ્યાકુલ :આ એ જ, એ જ અરૂપના પેલા મુખની રેખા !

રૂપમાં અરૂપની શોધ એ ઉશનસની જ પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે એવું નથી. રવીન્દ્રનાથ પણ અંગ્રેજી ગીતાંજલિના 100મા ગીતમા કહે છે :

રૂપસાગરે ડુબ દિયેષ્ટિ અરૂપરતન આશા કિર,

ઘાટે ઘાટે પરબના આર ભાસિયે આમારે જવું તરી

રૂપસાગરમાં મેં મારી છે ડૂબકી, અરૂપરતનની આશા ધરી,

ઘાટે ઘાટે રઝળવુંના મારે હવે તરાવતા આ જીર્ણ

તરી. (હોડી))

‘વ્યાકુલ વૈષ્ણવ’ની જેમ ‘રૂપ-અરૂપ વચ્ચે નીરીક રચનાઓ પર પણ રવીન્દ્રપ્રભાવ વર્તાય છે. સંગ્રહનો નામદાત્રી પ્રથમ રચના દૃષ્ટાંત લેખે જોઈ શકાય. આ મોનેટ રચનામાં કવિ પોતાની પ્રિયાને કહે છે કે તું તો કોઈ અનહદની સીમાને અડકીને પડી છે. તારી આ રેખા શરીરની દેખાય છે એટલી જ તું નથી. મન જો એ રેખાને અમથું અમથુંએ એ ઉલ્લંઘી જાય તો તો આનંત્યોદધિ ભરતીમોજે પડકાને પડ્યો જ છે ! સોનેટના દ્વિતીય ચતુષ્કમાં કવિ પ્રિયતમાને કહે છે કે તે રેખાબાંધ્યું રૂપ છે એ તો સાચું, પરંતુ રૂપતણી રેખા પારે તો હું અપરૂપ છે, આશ્ચર્યની અવધિ છે. અહીં પ્રયોજિત ‘અપરૂપ શબ્દ બંગાળી છે. બંગાળીમાં તે અપૂર્વરૂપ, અદ્ભુત રૂપ એવા અર્થમાં પ્રયોજાય છે. અહીં પણ એ આ અર્થમાં જ પ્રયોજવો છે. ગુજરાતી ભાવકો ઊલટો અર્થ (કુરૂપ) ન

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

લે એટલા માટે કવિએ તરત જ 'તું આશ્ચર્યઅવધિ' એમ લખી પોતાને અભિપ્રેત બંગાળી અર્થસ્થાયાનો સંકેત કર્યો છે.

ઉપર રવીન્દ્રનાથના જે ગીતનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનો પડઘો આ રચનામાં કેવો પડ્યો છે. એ ભાવકો જોઈ શકશે. અલબત્ત, રવીન્દ્રનાથે જે ભાવ તેમને પ્રિય એવા ગીતના સ્વરૂપમાં પર ગાયો છે તે ઉશનસે તેમને પ્રિય સોનેટના સ્વરૂપમાં સ્વકીય મુદ્રા સાથે ઢાળ્યો છે. અહીં જે પ્રભાવની વાત છે તે સૂક્ષ્મ પ્રભાવની છે, સ્થૂળ પ્રભાવની નહીં.

રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગના અન્ય કવિઓ - રાજેન્દ્ર શાહ, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર દવે, જયન્ત પાઠક, પિનાકીન ઠાકોર, બાલમુકુન્દ દવે, મકરન્દ દવે વગેરે પર પણ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રવીન્દ્રપ્રભાવ પડ્યો છે. એમની કવિતામાંથી પણ આ પ્રકારે રવીન્દ્રપ્રભાવનાં દૃષ્ટાંતો તારવી શકાય. પણ અહીં એમ કરવાનો ઉપક્રમ નથી. અહીં તો ત્રણેક કવિઓની આછી તપાસ કરી એ પ્રભાવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અનુગાંધી અર્થાત્ રાજેન્દ્ર નિરંજન યુગની કાવ્યધારાનાં પરિબળોમાં રવીન્દ્રપ્રભાવ પ્રમુખ પરિબળ છે, એ પ્રભાવથી ગુજરાતી કવિતા કામિની સૌન્દર્યાભિમુખ બની સવિશેષ સોહામણી, રમન્નીય બની છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

સંદર્ભ

1. આધુનિક કવિતા પ્રવાહ - ડો. જયંત પાઠક
2. સંદ અને છંદ ની પ્રસ્તાવના –રઘુવીર ચૌધરી
3. અલોક – ડો. જયંત પાઠક
4. ઉશ્ચસના કાવ્યો – સમ્પાદન મફત પટેલ
5. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા – ડો. ધીરુભાઈ ઠાકર

કવિલોક - અંક જુલાઈ 1976